

Сергій ТЕРСЬКИЙ

*Доктор історичних наук, доцент кафедри історії України та етнокомунікацій,
Національний університет “Львівська політехніка”*

Тетяна БІЛУЩАК

*Аспірант кафедри історії України та етнокомунікацій,
Національний університет “Львівська політехніка”*

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЛЬВОВА, ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ІСТОРІЇ МІСТА

THE RESULTS OF ARCHEOLOGICAL RESEARCH IN LVIV: A SOURCE FOR STUDY A MILLITARY HISTORY

© Терський С., Білушак Т., 2012

***Анотація:** Важливе джерело з історії міста зберігають його колишні укріплення. Тому актуальність теми полягає у вивченні документальних джерел з укріплень середньовічного міста і колекція археологічних досліджень міських укріплень, які зроблять доповнення в історіографії.*

***Ключові слова:** археологія, оборонний мур, бастіони, замок.*

***Annotation:** An important source of history of the city are keeping our sights since the former fortifications, so the relevance of the theme is to explore the documentary sources on the fortifications of the medieval city and a collection of archaeological research fortification city, which will make additions to the historiography.*

***Key words:** archeology, deffencive wall, tower, bastion, castle.*

Важливим джерелом вивчення різних аспектів історії Львова, а зокрема, його фортифікацій, є дані археологічних досліджень. Вони дозволяють краще зрозуміти інформацію про стан міських укріплень, що міститься у низці документів XIV-XVIII ст. Перші спроби археологічного дослідження міста відносяться до другої половини XIX ст.

Археологія Львова бере свій початок з 1866 р., коли піонер української археології в Галичині (за влучним визначенням Я. Пастернака), професор Львівського університету І.Шараневич провів перші археологічні розкопки у Львові біля підніжжя Замкової гори у Львові, з нагоди будівництва залізничної колії Відень-Львів-Чернівці (під час цих розкопок він сподівався знайти підтвердження своїй версії про первісне розташування Львова в районі Підзамча). Відкритий тоді підземний хід-потерну не було продатовано археологічними методами. Тоді навіть ці незначні роботи належного продовження ці роботи не мали [8, с. 106]. Наступний етап вивчення львівських старожитностей пов'язаний із земляними роботами на Високому замку по спорудженню «кіпця унії Любельської». Ці археологічні спостереження за земляними роботами, здійснювалися археологами аматорами, а серед них

А. Шнайдером [10; 11; 12]. Попри можливі очікування вони не принесли суттєвих даних стосовно перебудов, які зазнали ці укріплення. Подібно, створене 31.12.1875 р. “Towarzystwo archeologiczne we Lwowie”, хоча й визначило серед перших своїх заходів археологічні розкопки Високого замку, справу й надалі не зрушило з місця.

Єдині кваліфіковані розкопки у міжвоєнному часі було проведено 1932-1933 рр. Я.Пастернаком у крипті собору Св. Юра з ініціативи митрополита А. Шептицького, що прагнув знайти кам'яні рештки первісного храму XIII ст.

Воєнна трагедія Другої світової надовго призупинила процес вивчення пам'яток Львова. Після війни єдиний у Львові спеціаліст із середньовічної археології Я.Пастернак подався на Захід, а його колега І.Старчук у 1950 р. помер.

Кволі спроби розпочати планові дослідження Львова робилися у післявоєнний період. Зокрема, у 1950 р. Львівський історичний музей (далі – ЛІМ) проводив невеликі розкопки на плато Високого замку та у Саду Бенедиктинок. Звіт не виявлено. У 1955-1956 рр., до 700-річного ювілею міста, проведені розкопки Високого замку, які очолював Олексій Ратич. У 1974 р. О.Ратич спільно з Р.Багрієм продовжив дослідження Високого замку, результатом чого стало відкриття фундаментів круглої кам'яної вежі, яку архітектор І.Могитич датував на XIII ст. Постійно діюча Львівська археологічна експедиція під керівництвом Р. Багрія більш-менш успішно вивчала різноманітні об'єкти, нерідко, оборонного характеру на території Львова до початку 1990-х рр. З 1992 р. у Львові постійно проводяться рятівні археологічні дослідження, які контролює «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України. Результати робіт останніх років досить оперативно друкуються у науковій періодиці і становлять вагомому джерельну базу з поставленої проблеми.

Перші огляди історії укріплень Високого замку з посиланням на топографію та окремі археологічні знахідки робили дослідники XIX- початку XX ст., такі як Д. Зубрицький, А. Прохаска, З. Радзімінський, К. Расп, О. Чоловський, М. Грушевський, Б. Януш. Відомий український історик І. Крип'якевич у своїй праці «Історичні проходи по Львові» (1932) детально описав укріплення, зокрема, забезпечення міської забудови на основі природних перешкод – рік, боліт, важкодоступних гір, та обґрунтував поділ міста на три частини – замок – дитинець, укріплений «посад» та підгороддя. Багато присвятив популяризації пам'яток фортифікації міста Фр. Яворський, якому належать розвідки про Низький замок, Галицьку браму, Порохову вежу, міські вали та багато інших коротких статей, розкиданих у тогочасній періодиці. Майже одночасно присвятив свої праці фортифікаціям Львова відомий історик О. Чоловський. Це, насамперед, монографія про Високий замок, розвідки про Порохову вежу та Міський арсенал. Зокрема в популярній монографії, присвяченій історії Високого замку, яка була опублікована у 1910 році, він опрацював найповнішу історію замку. В цьому же дослідженні використав майже всі джерельні матеріали з львівського архіву та доступних на той час збірок історичних документів. Опрацьовані матеріали кінця XV-XVII ст. послужили справді надійною підставою для імовірної реконструкції планування замку [11, с. 45-46].

Запропонована О. Чоловським схема плану мурованого замку, відтворена загалом достовірно. Абсолютні розміри базовані на інструментальному плані та сумлінному відтворенні особливостей з описів. План замку відтворений на період найбільшого його розвитку. Але необхідно враховувати внесені доповнення, що викликані натурними обстеженнями та археологічними дослідженнями у 1956, 1975, 1976 роках. Платформа гори значно ширша, аніж реконструйована ширина замку. З північного та східного боку залишається досить велика площа плато. Розкопками 1976 року виявлено залишки валів і

частоколів у північно-західній частині. Розкопками 1975 року точно локалізовано розташування південно-західної вежі та її габарити [1, с. 264-265]. Розкопками 1956 року встановлено наявність фрагменту муру під основою Лоренцовичівського лева [6, с. 115-127]. Цей мур проходив у напрямі північ-південь. На південному схилі гори зберігся заплилий оборонний рів, що провадив до першої замкової брами. Особливості рову вказують на те, що по ньому проходила дорога. Ці доповнення дозволяють більш конкретно прив'язувати до терену план Високого замку та додати до нього деякі елементи. Північна частина плато, захищена частоколом, служила додатковим оборонним рубежем і використовувалась, мабуть, для господарських цілей. Передшанець, який оточував мури дитинця з півдня і сходу, очевидно, збудований замість попередніх валів і частоколу по їх трасі. Траса в'їзної дороги проходила догори дном рову, звертала на схід, описувала півколо і під стінами замку проходила на захід до брами. Брама знаходилась в місті, де проектується продовження рову над його західним ескарпом [3, с.109].

Я. Вітвицький не тільки дослідив залишки середньовічних укріплень, але й створив пластичну панораму укріпленого Львова і його найближчих околиць. Найгрунтовнішим дослідженням оборонних укріплень Львова на сьогодні є праця В. Томкевича «Dzieje obwarowan miejskich Lwowa». Новітню систематизацію архітектурно-археологічних досліджень про укріплення Львова зроблено архітектором Р. Могитичем [5].

У 2005 р. В. Шишаком закладено на території Високого замку розвідкові траншеї, які дали цінні стратиграфічні перетини культурних напластувань верхнього майданчика.

З 1977 р. регулярні археологічні дослідження проводилися на території Підзамча – основного посадського району Львова. Так, археологічними роботами під керівництвом ленінградського археолога М.Малевської було підтверджено заснування храмів Підзамча: Св. Миколи, Св.П'ятиці, Онуфрія та Марії Сніжної ще у ранньому середньовіччі. Саме в цей період розгортає свою роботу Львівська міська експедиція Інституту суспільних наук під керівництвом Р.С. Багрія. Спершу дослідження проводилися у місцях відновлення історичної забудови на пл. І.Підкови, поруч Успенської церкви та Міського арсеналу (виявлено дерев'яний зруб, датований дендрохронологічно на XIII ст.). У 1980-х рр. роботи зосереджено на території Онуфріївського монастиря та костелу І.Хрестителя. Тут було вивчено одну напівземлянку та до сотні середньовічних поховань, в т. ч. рештки центрального поховання у саркофазі під костелом.

Розкопками, якими вперше археологічно вдалося локалізувати головний посад княжого Львова, були дослідження 1992 р. на Краківському передмісті за 70 м південно-західніше Старого Ринку, які простежили культурні напластування до глибини 8 м від сучасної поверхні. Тут було вивчено потужні (понад 3 м) напластування Львова кінця XIII—XVII ст. (напластування кінця XVIII-XX ст. вибирались землерийною технікою). При цьому зафіксовано більше двох десятків дерев'яних будівельних об'єктів, серед них, криниці, печі для виплавки кольорового металу, а також потужний деревом провулок, спрямований до храму І.Хрестителя. Житла кінця XIII—XIV зведені у притаманній для Центральної Європи техніці фахверку (дерев'яний каркас, заповнений глиною або цеглою). Роботи 1997 р. на південному узбіччі сучасної площі Старий Ринок у Львові дозволили встановити, що цю частину Ринкового майдану за середньовічних часів займала долина струмка, який збігав від джерел в районі сучасної вул. М.Кривоноса вздовж вул. Льва по напрямку до церкви Св. Теодора. Результати робіт розширили уявлення про східні культурні впливи на міський побут дали певну кількість знахідок стосовно військової інфраструктури Львова [7].

У цей же період проводилися археологічні роботи у місцях проходження ліній укріплень Львова. Серед археологічних досліджень, під час яких вивчались оборонні укріплення XIV-XVII ст. відзначимо, зокрема, охоронно-рятивні роботи в 1977 р. на розі вул. Руської, 5 і Підвальної під час упорядкування площі при спорудженні пам'ятника Івану Федорову (Р. Багрій, А. Кос), охоронно-рятивні роботи на пл. І. Підкови упродовж 1977-1978 років Львівською експедицією ІСН АН України при участі Державного історико-культурного заповідника м. Львова та Львівського історичного музею (В. Ауліх, Р. Багрій, Р. Бучко, О. Денис, В. Конопля, Р. Могитич, С. Малець, В. Оприск і А. Скрентович); роботи 1979-1981 років (Р. Багрій) на вул. Арсенальській, 3 і 5, де відзначено забудову XIII ст., оборонні споруди та арсенал XVI ст.

У 1998 році у ЛІМ надійшло ядро від фальконета XVIII ст, знайдене на вул. Каліча Гора, 15.

Значні роботи були здійснені в 2001 р. Відзначимо, насамперед: охоронно-рятивні дослідження на пл. Галицькій. Поблизу місця встановлення пам'ятника королю Данилу були проведені Львівською міською експедицією ІУ НАН України розкопки на площі 80 м² (В. Оприск, М. Рожко). На глибині до 3.5 м зафіксовано залишки, можливо, оборонного валу, рову та кам'яного муру на палях, – сліди заселення та оборонних споруд XIII-XIX ст.

У 2001 р. Археологічно-архітектурною службою Управління охорони історичного середовища м. Львова (В. Шишак і О. Осаульчук) на розі вул. Валової і Підвальної, 3 відзначено оборонні споруди XVII-XIX ст., а на вул. Винниченка, 18 (В. Оприск, В. Шишак, С. Андреев, О. Лазурко та Ю. Лукомський) поблизу спорудження пам'ятника В. Чорноволу, – сліди заселення XV-XVIII ст. і ділянку третьої оборонної лінії XVI-XVII ст.

У цьому ж році Археологічно-архітектурною службою м. Львова (В. Шишак, С. Андреев і О. Лазурко) на розі вул. Руська, 20 та Підвальна вивчені рештки оборонних споруд XV-XVII ст. У 2001 р. у зв'язку з дозволом міської адміністрації на знищення фрагмента барку четвертої оборонної лінії у подвір'ї будинків №3 і №5 по вул. П. Римлянина проведено рятивні роботи із фіксацією каземату [4].

У 2002-2003 роках Археологічно-архітектурною службою Управління охорони історичного середовища м. Львова (В. Шишак, Ю. Лукомський, О. Осальчук, О. Лазурко та С. Андреев) на розі вул. Валога, 15 і Братів Рогатинців, 18, на площі 245 м² досліджено оборонні споруди XV-XVIII ст., а на вул. Підвальна, 2 – оборонні споруди та водопровід XVI-XVIII ст. [2].

Протягом 1999-2006 рр. проводилися значні за об'ємом дослідження експедиції Архітектурно-археологічної служби м. Львова під керівництвом В.Шишака на місці поясу оборонних споруд середмістя. Розкопками у котлованах будинків, що розвалилися: на пл. Міцкевича, 8, 9 виявлено особливості конструкції рову та земляного валу з підземним ходом–потерною в основі. На вул. Валувій, 15 та пл. Міцкевича, 9 уточнено трасування високого оборонного муру та виявлено ділянку мощеної каменем вулиці, що проходила по його внутрішньому периметру. Найбільш важливі відкриття здійснено під час розкопок під фундамент пам'ятника В.Чорноволу (вперше виявлено кам'яну стіну третьої лінії оборони середньовічного Львова, що з'єднувала Порохову вежу із Королівським бастіоном), під час прокладання трамвайної колії на бетонній подушці: на початку вулиці Руської, де протрасовано Руську вежу з хвірткою та на просп. Свободи, де вперше зафіксовано парадну цегляну набережну – другу лінію оборони середмістя від заходу.

Таким чином, стараннями істориків, реставраторів та археологів поступово реконструюються основні етапи розбудови укріплень Львова, фіксується топографія втрачених споруд. Однак, залишаються невивченими значні ділянки третьої та, незавершеної, четвертої оборонних ліній. Не вдається простежити первісні фортифікації доказимирівського Львова. Вирішення цих завдань залежить від належної організації рятувних археологічних досліджень.

Література:

1. Багрий Р., Могитич І., Свешников І., *Работи древнерусского отряда Львовской экспедиции // Археологические открытия 1976 г. – Москва: Наука, 1977. – С.264–265*
2. Лукомський Ю. Шишак В., Осаульчук О. *Археологічно-архітектурні дослідження по вул. Руській у Львові 2002 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002/2003 рр. – Київ, 2004. – Вип. 6. – С. 346–350.*
3. Могитич Р. *Високий замок у Львові / Роман Могитич // Вісн. ін-ту “Укрзахідпроектреставрація”. – Львів, 2005. – Ч. 15. – С. 99 – 119.*
4. Могитич Р. *Дослідження фрагменту валу на вулиці Павла Римлянина, 3 // Вісн. ін-ту “Укрзахідпроектреставрація”. – Львів, 2002. – Ч. 12. – С. 164 – 169.*
5. Могитич Р. *Передміські укріплення Львова XVII–XIX ст. // Вісн. ін-ту “Укрзахідпроектреставрація”. – Львів, 2008. – Ч. 18. – С. 106 – 116.*
6. Ратич О. О. *Древньоруські матеріали з розкопок 1955–1956 рр. на Замковій горі у Львові // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині. – Вип. 3. – 1961. – С. 115–127.*
7. Терський С. В. *Старий Ринок у Львові (деякі підсумки археологічного вивчення) // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип. 7. – Львів: ЛНУ, 2004. – С. 332–338.*
8. Терський С. В. *Археологічні дослідження // Енциклопедія Львова у 6-х томах. – Т. 1: А–Г. – Львів: Літопис, 2007. – С. 104–112.*
9. Шишка О. *Без сліду та руїн: Чи мав рацію Ф.Яворський? // Галицька брама. – 1998. – №3. – 2–3с.*
10. *Czerkawski J. Kopiciec unii Lubelskiej i archeologia // Gazeta narodowa. – Lwow, 1869. – N 213.*
11. *Czołowski A. Wysoki Zamek. – Lwow, Nakładem Towarzystwa miłośników przeszłości Lwowa. 1910. – 126 s.*
12. *Jaworski F. Wykopaliska na Wysokim zamku // Kurjer Lwowski, 1907. – N 161.*